

PAPER DETAILS

TITLE: DIYARBAKIR'DA HANBELİ MEZHEBİNİN İZLERİ

AUTHORS: Mahsum ASLAN

PAGES: 1-14

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/909388>

DİYARBAKIR'DA HANBELİ MEZHEBİNİN İZLERİ

Mahsum ASLAN

Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Bölümü, Dr. Öğretim Üyesi,

E mail: mahsumaslan@hakkari.edu.tr

Orcid: 0000-0002-2715-4363

Geliş Tarihi/Received:

13.11.2019

Kabul Tarihi/Accepted:

04.12.2019

e-Yayın/e-Printed:

31.12.2019

ÖZ

İslâm dininin Arap yarımadasından başka coğrafyalara yayılmaya başladığı bir dönemde Hz. Ömer'in halifeliği sırasında fethedilen Diyarbakır, İslâmî ilimlerin eğitim-öğretiminde önemli bir merkez olmuştur. Müslümanların hâkimiyetine girdikten sonra Diyarbakır'da kurulan ilim merkezlerinde (medrese) fıkıh, tefsir ve hadis başta olmak üzere birçok İslâmî ilimler öğretilmeye başlanmıştır. Burada yetişen âlimler arasında Diyarbakır adına atfen Amidî, Fârikî, Hanevî nisbesini taşıyan âlimler dikkat çekmektedir. Tarihi kaynaklar incelendiğinde günümüzde Şâfiî mezhebine mensup olanların çoğunlukta yaşadığı bu şehrin farklı mezheplere de ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Bu mezheplerden biri de Hanbelî mezhebidir. Bu çalışmada Diyarbakır şehrinin Hanbelî mezhebi için önemi irdelenecek ve geçmişte Harran (Urfa) bölgesi ile birlikte Hanbelîliğin kuzeydeki merkezi olma ihtimali üzerinde durulmakla beraber Hanbelî mezhebinin Diyarbakır'da yayılmasındaki temel etkenler üzerinde durulacaktır. Bunun yanında Diyarbakır'da yetişen Hanbelî âlimler başta olmak üzere genelde Hanbelîlik hakkında bir literatür çalışması yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hanbelî mezhebi, Diyarbakır/Amid, Meyâfârikîn, Hanevî, Fârikî

Hanbali Scholars of Diyarbakir

ABSTRACT

Diyarbakir had became an important center of Islamic sciences in a period Islam religion promulgated to other geographical areas besides of Arabian Peninsula during caliphate Omar. After Diyarbakir entered into the domination of Muslims, being taught of many Islamic sciences notably fiqh, exegesis and hadith started at science centers (madrasah) built in Diyarbakir. Between the scholars who educated at these centers and assumed the title of Amidi, Fariki and Hanevi draw attention. When historical sources are examined, it is seen that this city Shafii people live mostly nowadays, did the honours to different communions. One of these communions is Hanbali. In this study, the importance of Diyarbakir province for Hanbali communion has been examined, and dwelled on the possibility of being the northern center of Hanbali with Harran (Urfa). It has been dwelled on the key factors of why Hanbali communion promulgated in Diyarbakir too. Moreover, a literature research has been done about largely Hanbali notably Hanbali scholars who educated in Diyarbakir.

Keywords: Fiqh, Hanbali communion, Diyarbakir/Amid, Meyyâfârikîn, Hanevî, Fârikî

GİRİŞ

Dicle nehri ile hayat bulan Diyarbakır'ın, 12.000 yıl önce iskân edildiği ve burada çağdaş uygarlığın temellerinin atıldığı arkeolojik kazılardan anlaşılmaktadır.¹ Diyarbakır milattan önce Akadlar, Gutiler, Hurriler, Mitaniiler, Urartular, Medler ve Persler; milattan sonra da İslâm hâkimiyetine girmeden önce Romalılar ve ardından Bizanslıların hâkimiyetine girmiştir.² Jeopolitik önemiyle birlikte Hz. Elyasa, Hz. Zülkifl, Hz. İdris, Hz. İlyâs, Hz. Yûnus, Hz. Enûş, Hz. Harun-ı Asâfî, Hz. Danyâl, Hz. Hallâk ve Hz. Hârut

gibi Peygamberlerin kabir veya makamlarının bulunduğu dinî-manevî bir merkez konumundadır.³ İyâz b. Ganem (v. 20/641) komutasında 17/639 yılında Müslümanlarca fethedilen Diyarbakır, tarihî ve ticarî ana yollar üzerinde bulunması hasebiyle önemli şehirleri birbirine bağlayan ve tarih boyunca stratejik bir öneme sahip olmuş bir bölgedir. Anadolu'dan gelerek Irak ve Suriye'ye, Elazığ ve Sivas üzerinden Karadeniz sahiline, Bitlis ve Van üzerinden Kafkas ve İran'a, Urfa ve Antep üzerinden Batı'ya bağlanan önemli bir kesişme noktasıdır.⁴ İşte Diyarbakır bu jeopolitik konumundan dolayı bölgenin merkezi ve önemli kavşak noktası olmuştur. Fethedildiği günden itibaren önemi giderek artmış, Emevîler döneminde kısmen önemini yitirse de Abbâsîler döneminde tekrar önem kazanmıştır. Bilhassa Abbâsî merkez idaresine bağlı Hamdânî, Şeyhoğulları ve Mervânî hanedanlıkları döneminde önemli gelişmeler göstermiş, en parlak dönemini ise Mervânîler (984-1085) döneminde yaşamıştır. Bu dönemde ilim ve irfan açısından önemi kat be kat artmıştır. Bilim ve medeniyet merkezi olarak hızla gelişen bölge daha sonra Eyyûbîler, Artuklular, Akkoyunlular, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde bölge zengin bir kültüre sahip olmuştur. Ali Emirî, Selahuddîn-i Eyyûbî (v. 589/1193), Kâdî Fâzıl (v. 596/1200) ve orduda bulunan İmâddüddîn el-Kâtib el-İsfahânî'nin (v. 597/1201), Diyarbakır'da 1.040.000 cilt eser ihtiva eden büyük bir kütüphaneyi ziyaret ettiklerini ifade eder.⁵

Şehrin etrafını çevreleyen surlardan dolayı dıştan gelecek tehlikelere karşı güvenli bir yer olan Diyarbakır, fetihten sonra başta bir kısım sahabenin daha sonra ilim adamı ve fakîhlerin uğrak yeri olmuştur. Astronomi, tıp gibi fennî ilimlerin yanı sıra fıkıh, tefsir ve hadis gibi dinî ilimlerin de yoğun olarak öğretildiği şehirde fıkıh mezhepleri arasında benimsenen dört mezhep de yaşama fırsatı bulmuştur.

Diyarbakır'da Hanbelî mezhebinin konumu ve âlimlerine geçmeden önce Hanbelî mezhebiyle ilgili birkaç hususu belirtmekte fayda vardır. Hanbelîlik veya Hanbelî mezhebi, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) görüşleri etrafında oluşan ve ona nispetle anılan mezhebin adıdır. Mezhebin kurucu imamı olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel, Bağdat'ta doğmuş, büyümüş ve ilmî gelişimini burada tamamlamıştır. Kırk yaşından itibaren fetva vermeye başlamış ve içtihatlarında diğer müctehitlere nispetle farklı bir usûl takip etmiştir. O şahsi özellikleri, bilgin kişiliği, eğitim faaliyetleri, tedvin faaliyetleri, kadılık ve resmi uygulamaları ile muhalefet geleneğini oluşturan bir fikir yapısına sahip olmuştur. Öğrencileri vasıtasıyla görüşleri, fetvaları ve mezhebi İslâm dünyasının birçok bölgesine yayılmıştır. Ancak muhaddis kimliğinin öne çıkması hasebiyle İbn Kuteybe (v. 276/889), Ebû Ca'fer İbn Cerîr et-Taberî (v. 310/923) ve Ebû Zeyd ed-Debûsî (v. 430/1039) gibi âlimler onu fakîhler arasında saymamışlardır.⁶

Hanbelî mezhebi IV-V/X-XI yüzyıllar arasında güç kazanmıştır.⁷ Hem Abbâsîlerin başkenti Bağdat'ta hem de İslâm âleminin diğer beldelerinde kendisini göstermiştir. Bağdat şehri Hanbelî mezhebi için adeta bir merkez olmuştur. Bağdat'ın dönemin ilim merkezi olması ve Hanbelî mezhebine mensup âlimlerin tedris ve kadılık gibi faaliyetlerde bulunmaları hasebiyle buraya gelen ilim adamları tarafından Hanbelî mezhebi birçok bölgeye yayılmıştır. Selçuklular döneminde Bağdat'ta kurulan medreselerin üçte birinin Hanbelî mezhebine göre tedrisatta bulundukları bilinmektedir.⁸ Bu durum Bağdat ve çevresinde Hanbelîliğin hızla yayılmasını sağlamıştır. Aynı durum Diyarbakır ve çevresi için de söz konusudur. Tarihin belli dönemlerinde Diyarbakır'ın Hanbelî mezhebinin yoğun bir şekilde yaşandığı, halkının bir kısmının bu mezhebe mensup olduğu ve nice Hanbelî âlimlerin yetiştiği bir şehir olduğunu görmekteyiz. Buna rağmen Diyarbakır ve çevresinde geçmişte Hanbelî mezhebinin varlığıyla ilgili fıkıh tarihi ve literatürüne dair yazılan eserlerde yeterince bilgi bulunmamaktadır. Oysaki tarih bize Diyarbakır, Harran, Bitlis, Siirt ve Urfa gibi şehirlerin bir dönem Hanbelî mezhebinin kuzeydeki merkezi olduğunu göstermektedir.⁹ Bu konuya dair şimdiye kadar herhangi bir çalışma yapılmadığı için amacımız İslâm ilim ve kültür tarihinde önemli bir yeri olan Diyarbakır'da bir zamanlar Hanbelî mezhebinin yaşadığına dikkat çekmektir.

Bu çalışmada yer alması gereken birçok âlimin biyografisine değinilmeye çalışılmış, Diyarbakır'da faaliyet gösteren Hanbelî mezhebine ait ulaşabildiğimiz izler ve burada yetişen âlimler ele alınmıştır. Zira "bir şey tamamıyla elde edilemezse, tamamen de terkedilmez" kuralı gereğince öncelikle elde

³ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Kenan Haspolat, *Peygamberler Sahabeler Evliyalara Kenti Diyarbakır*, (İstanbul: Amaç Matbaacılık 2014).

⁴ Mükrimin Halil Yinanç, "Diyarbakır", *MEB İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1983), 3: 601.

⁵ Aziz Aşan. "Âmid" Şehrinde Vaktiyle Bir Milyon Kırk Bin Cilt Kitabı Havî Cesîm Bir Kütüphane". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 2 (Kasım 2009): 181-191. 183.

edebileceklerimize ulaşmayı hedefledik. Böylece bu araştırmanın Diyarbakır âlimleri ve Hanbelîler konusunda daha sonra yapılacak çalışmalara bir katkı olacağını ümit ediyoruz.

1. DİYARBAKIR'DA HANBELÎ MEZHEBİ

Diyarbakır İslâm hâkimiyetine girdikten sonra dört mezhepten de mensubu bulunan bir şehir olmuştur. Hamdânîlerin emiri Nâsiruddevle (v. 358/969) döneminde Diyarbakır bölgesinin baş kadısı Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed b. Seleme er-Rebeî el-Mâlikî olmuştur. Bu zat 409/1018 yılında Meyyâfârikîn kadılığına getirilmiş, Nasiruddevle Âmid'i ele geçince Âmid kadılığı görevini de ona tevdi etmiş, böylece bir ay Meyyâfârikîn'de bir ay da Âmid'de olmak üzere kadılık görevini sürdürmüştür. Mervânîler zamanında Şâfiî fakîhi Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî el-Amidî (v. 455/1063) Diyarbakır'a gelerek mezhebinin görüş ve düşüncelerini yaymaya çalışmıştır. İzzuddîn İbnu'l-Esîr (v. 630/1233), Şâfiî mezhebinin bölgede onun döneminde yerleşip yaygınlaştığını söyler.¹⁰ Nasr el-Makdîsî (v. 409/1096), Ebu'l-Mehâsin er-Ruyânî (v. 502/1108) ve Fahu'l-İslâm eş-Şâfiî (v. 507/1114) Diyarbakır'da Kâzerûnî'ye talebelik yapan önemli Şâfiî fakihlerindendir. Diyarbakır bölgesinde Kâzerûnî'den önce de Şâfiîler bulunmaktaydı. Zira Şâfiî mezhebinin furû-i fıkıh alanında yetkin fakihlerden Ahmed İbnu'l-Mehâmîlî (v. 415/1024) gibi bazı âlimler Meyyâfârikîn'de kadılık yapmıştır. Yine Şâfiî âlimlerden Ebû Bekr eş-Şâfiî ve İbn Burhûn (v. 528/1133) gibi âlimler de buralıdır. Mervânîler ve Eyyûbîler döneminde bölgede Şâfiî mezhebi daha da yaygınlaşmış, Selçuklular döneminde Nizâmiyye medreselerinin de etkisiyle zirveye ulaşmıştır. IX asırdan itibaren Hanbelî ve Mâlikî mezhebi,¹¹ Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetinden itibaren de Hanefî mezhebi yayılmıştır.

Diyarbakır'da Hanbelî mezhebinin varlığı ile ilgili bilgilerin tabakât kitaplarında ve farklı dönemlerde Diyarbakır'ı ziyaret etmiş seyyâhların kayıtlarında geçtiğini görmekteyiz. Bu seyyâhların başında da Evliya Çelebi (v. 1095/1684) gelmektedir. Evliyâ Çelebi, Diyarbakır'ın dinî yapısından bahsederken şehirde bulunan mezhepler hakkında da bilgiler verir. Diyarbakır'da Mâlikî, Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezhebinin birer müftüsü olduğunu şöyle ifade eder:¹² "Evvelâ Diyârbekr'in cânib-i garbisinde, Kazâ-i Çermik: İkinci hâkim şeyhülislâm-ı imâm-ı Hanefî. Üçüncü hâkim-i şer'î müftî-i Sâfiî, dördüncü müftî-i Mâlikî, beşinci müftî-i Hanbelî'dir".¹³

Evliya Çelebi, seyahat ettiği zamanda Diyarbakır şehrinde sekiz önemli medresenin varlığından, bu medreselerde beyân, kelâm, fıkıh, tefsir gibi İslâmî ilimlerin okutulduğundan bahseder. Çelebi ayrıca Amid'in Ulu Camisi'nin Şam'ın Emevî Camisi, Kudüs'ün Mescid-i Aksa'sı, Mısır'ın el-Ezher'i ve İstanbul'un Ayasofya'sı gibi olduğunu ifade etmiştir. Onun bu ifadesi burada bulunan caminin/medresenin önemini göstermesi bakımından dikkate değerdir.¹⁴

Diyarbakır'da, Abbâsîler ve Mervânîler döneminde Hanbelî mezhebinin yoğunlukta olduğu, Selçuklular döneminde Nizâmiyye medreselerinin de etkisi ve Hanbelî âlimlerinin teşbîh ve tecsimle tenkit edilmeleri gibi sebeplerle zamanla bölgede zayıfladığı ve yerini tamamıyla Şâfiî mezhebine bıraktığı görülmektedir.¹⁵

Diyarbakır'da Hanbelîliğin izi en erken V-XI yüzyılda görülmekte ve XI-XVI yüzyıla kadar devam etmektedir. Hanbelî mezhebi bu zaman zarfında ta ki tamamıyla yerini Şâfiî mezhebine bırakana kadar bazı dönemlerde güçlü bazı dönemlerde de zayıf bir görüntü çizmektedir. Hanbelî mezhebinin bölgede yayılmasına etki eden faktörlerden şunlar zikredilebilir:

1.1. Kâdî Ebû Ya'lâ Faktörü

Tarih boyunca Bağdat, Diyarbakırlıların uğrak yeri olmuş, ticari ve ilmî açıdan bir merkez haline gelmiştir. Nitekim Diyarbakır ve çevresinden ilim öğrenmek için nice ilim talebesi Bağdat'a gitmiştir. Bilhassa V./XI yüzyılın ilk yarısında Ebû Ya'lâ'nın Bağdat Hanbelîlerinin lideri olduğu dönemde yaygınlaşmıştır. Bağdat'ta İbn Hâmid'in vefatından (403/1012) Kâdî Ebû Ya'lâ'nın vefatına (458/1066) kadar geçen yarım asırlık dönemde Hanbelîlerin, Abbâsî Devleti tarihinde etkili olduğu belirtilmiştir. Hanbelîlerin bu dönemdeki faaliyetleri ve Abbâsî hilafetindeki etkileri sürece damgasını vurmuştur. Ebû Ya'lâ daha sonra Harrân ve Hulvân kadılığına getirilmiş, eline geçen bu yetkiyle birlikte talebelerini çeşitli görevlere getirmiştir.¹⁶ Ebû Ya'lâ aldığı çeşitli görevler vasıtasıyla bölgede Hanbelî mezhebinin yayılmasına büyük katkıda bulunmuştur.¹⁷

¹⁰ Ebu'l-Hasan İzzuddîn Ali b. Muhammed İbnu'l-Esîr el-Cezerî (v. 630/1232), *el-Kâmil fî't-Târîh*. thk. Ömer Abdusselâm Tıdmırî, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî 1997), 7: 438.

¹¹ Daha fazla bilgi için bk. Mustafa b. Abdillâh el-Kostantinî el-Osmânî (Kâtip Çelebî), *Sülemu'l-Vusûl ilâ Tabakâtî'l-Fuhûl*. thk. Mahmud Abdulkadir el-Arnâvût, (İstanbul: İrcica 2010). 2: 54, 57.

Abbâsîler döneminde Bizans ile sınır komşusu olarak yaşayan halkın dini duygularını canlı tutmak için de ayrıca Hanbelî mezhebi önemli bir vazife ifa etmiştir. Bu nedenle Kâim bi Emrillâh (1031-1075) döneminde Ebû Ya'lâ el-Ferrâ gibi Hanbelî kadıları bölgeye atanmışlardır.¹⁸ Kâdî Ebû Ya'lâ Hanbelîlerin kuzeydeki merkezi konumunda olan Harran'da kadılık yapmış ve bölgede Hanbelî mezhebinin yayılmasında büyük bir rol oynamıştır. Halife Mustaizbillâh (v. 574/1180) tarafından da Hanbelîlerin hamisi kabul edilmiş ve bölgede mezhebin gelişip yayılmasında etkili olmuştur.¹⁹

Diyarbakır'da Kâdî Ebû Ya'lâ'nın önemli talebelerinden Hanbelî fakihî Ebu'l-Hasen 'Alî el-Âmidî, Halife Kâim bi Emrillâh'ın isteği üzerine 450/1058 yılında Diyarbakır'a gelip vefat edene (467/1074) kadar burada ders vermiştir. Mesûdiye Medresesi'nde bulunan 590/1194 tarihli kitabede şehirde dört mezhep fıkhnın ders olarak okutulduğu zikredilmektedir. Hanbelîlerin en önde gelen âlimlerinden Ebû Ya'la el-Ferrâ'nın eserleri arasında yer alan *Cevâbâtü Mesâile Veredet min Meyyâfârikîn* isimli eserinde Meyyâfârikîn'deki Hanbelîlerin dini konularda sorduğu sorulara verdiği cevaplar derlenmiştir.

1.2. Şîî-Büveyhî Hareketine Tepki

Şîî-Büveyhî (932-1062) döneminde Hanbelîlik, Irak ve çevresinde sayıca en üstün ve en aktif mezhep haline gelmiştir. Büveyhîlerin Bağdat'ta Şîa yanlısı politikalarından dolayı segiledikleri tavırlar, oradaki Sünnî halk üzerinde etkili olan Hanbelî âlimlerini rahatsız etmiştir. Bu âlimler, Büveyhîlere ve Şîilere karşı halkı ayaklandırarak tepkilerini çeşitli şekillerde ortaya koymuşlardır. Bu tepkiler, daha çok Sünnî-Şîî ayrışması şeklinde tezahür etmiş, çoğu zaman iki grup arasında çatışmaların çıkmasına yol açmıştır. Hanbelî eylemleri birçok alanda kendini göstermiştir.²⁰ Keza Mervânîler döneminde de çevredeki devletlere Şîiliğin yayılması politikasına karşı Diyarbakır şehri Sünnîler için sağlam bir kale olmuş ve birçok Sünnî âlimin buraya sığınmasına vesile olmuştur. Böylece Hanbelî âlimleri burada halkı Şîî-Büveyhî hareketlerine karşı muhafaza etmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla kadim bir medeniyete, ilim ve irfana ev sahipliği yapan Diyarbakır'da Hanbelî mezhebi daha çok benimsenmiş ve bu sahada değerli âlimler yetişmiştir.

1.3. Mervânîlerin Etkisi ve Diyarbakır'daki İlmî Ortam

Diyarbakır'da tarihin bazı dönemlerinde dört mezhebin tedris edildiği ve dört mezhep müftüsünün bulunduğunu daha önce zikretmiştik. Diyarbakırda pek çok mezhebin bir arada yaşama sebepleri araştırmaya açık bir alan olarak beklemektedir. İlim adamlarının böyle rahat faaliyet görmelerinin önemli nedenlerinden biri Diyarbakır'da hüküm sürmüş devletlerin mezhep taassubundan uzak bir şekilde özgür bir ilmî ortamı sağlamış olmalarıdır. Bu devletlerin başında Mervânîler gelmektedir. Mervânî hükümdarları, resmi mezhep olarak Şâfiîliği benimsemiş olmalarına rağmen diğer mezheplerin eğitiminin verilmesi ve yayılması için gerekli olanakları sağlamışlardır. Başta Diyarbakır Ulu Camii'nde olmak üzere birçok camii ve medresede Hanbelî fıkhi tedris edilmiş ayrıca Mâlikî mezhebine mensup âlimler Diyarbakır, Silvan ve Siirt gibi önemli Mervânî şehirlerinde kadılık makamına atanmışlardır. Bütün bunlar idarenin ilmî özgürlüğe önem verdiğini ve mezhep taassubundan uzak olduğunu göstermektedir.²¹

Mervânîler döneminde Müslüman dinî grupların mensupları kendi mezheplerinin büyük otoriteleriyle sürekli bir iletişim ve bilgi alışverişi içerisindeydiler. Günlük yaşantılarında karşılaştıkları sorunlara karşı çözüm getirmeleri noktasında dini otoritelere sık sık başvurmaktaydılar. Bu dönemde Ebu'l-Hasen 'Alî el-Amidî, Ebu'l-Kâsım 'Ubeydullâh el-Ferrâ, Ebû 'Abdillâh el-Beredânî ve Muhammed b. 'Alî b. Selâmât gibi Hanbelî fakihlerinin Diyarbakır'da yaşamaları ve Ebû 'Alî el-Hasen b. 'Alî el-Amidî'nin kadı olması bu dönemde Hanbelî mezhebinin bölgedeki etkinliğini göstermektedir.

Mezheplerin bölgeye yayılmasıyla birlikte ilk dönemlerde dört mezhebin müntesiplerinin de bulunduğu, fakat hangi mezhebin ilk olarak oraya yerleştiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Mükrimin Halil Yinanç'ın Diyarbakır'ın fethinden sonra Emevîler ve Abbâsîler'in ilk zamanlarında Diyarbakır halkının çoğunluğunun Haricî mezhebine bağlı olduğu iddiası isabetli gözükmemektedir.²² Zira İmâm Şâfiî'nin Harran'a uğramış olması²³ ve oğlu Ebû Osman Muhammed b. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'nin Cezire bölgesinde kadılık görevini yapması²⁴ bu ihtimalleri zayıflatmaktadır. Yinanç'ın böyle bir

bilgi için bk. Bekr b. Abdullah b. Ebî Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufassal ilâ Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtî'l-Ashâb*. (Cidde: Dâru'l-Âsime, 1417), 1:502.

¹⁷ Ebî Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufassal ilâ Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 1: 502.

¹⁸ Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbelî Mezhebi*, 53, 66.

¹⁹ Koca, *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbelî Mezhebi*, 75-77.

çıkarımında bulunması muhtemelen Diyarbakır ve çevresinden haraç alarak isyana kalkışan Haricî Fadl b. Ebî Sa'îd ve Velîd b. Tarîf eş-Şeybânî (176/792) gibi şahısların halkı o dönemdeki isyana zorlamalarından kaynaklanmaktadır.²⁵ Nitekim Diyarbakır ve çevresinde bugüne kadar Haricîliğin herhangi bir izine rastlanılmamıştır.

Mezheplerin sistemleşmesinden itibaren Diyarbakır bölgesinde Hanbelî mezhebinin Şâfiî mezhebine paralel yaygınlaştığı ve daha sonra yerini yavaş yavaş Şâfiî mezhebine bıraktığı görülmektedir. Az da olsa Mâlikî mezhebine mensup olanların da bulunduğu kaynaklarda geçmektedir. Nitekim Milâdî XII. asırda Diyarbakır Ulu Cami ile ilgili verilen bilgilerde dört mezhebin bir arada yaşadığı ve Cami'de her birinin ayrı namaz kılma yerinin bulunduğu bahsedilmektedir. Ayrıca Eyyûbîlerin müttefiki olan Artuklular, Mısır'daki medreselerde uygulanan medrese modelini Diyarbakır'da da uygulamıştır. Artuklular hükümdarı II. Sökmen zamanında açılmış olan Mesudiye Medresesi'nde de dört mezhebe göre eğitim verilmiştir.²⁶

Moğolların bölgeyi istila etmesiyle birlikte Hanbelî âlimleri Halep, Şam ve Mısır taraflarına göç etmişlerdir.²⁷ XII asrın ikinci yarısından itibaren Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri bölgede zayıflamış, fakat Şâfiî ve Hanefi mezhebi güçlenmiştir.²⁸

2. DİYARBAKIR KÜLTÜRÜNDE HANBELÎ MEZHEBİNİN İZLERİ

Bir şehrin kültürünün şekillenmesinde şüphesiz o şehrin siyasî, itikadî, sosyal ve dinî yaşantısının etkisi bulunmaktadır. Mezhepler de dini hayatın bir parçası olduğundan birçok şehrin kültürünü doğrudan etkilemiştir. Bu açıdan belirgin şehirlerden biri de Diyarbakır'dır. Diyarbakır, eski dönemlerden beri önemli bir kültür ve medeniyet havzası olması hasebiyle şehrin kültüründe bu izleri görmek mümkündür. Anadolu, Bağdat ve Şam ile bağlantılı olduğundan dolayı geçmişten beri ilim ve kültür merkezi olmuş, şehir ve çevresinde kurulan medreseler vesilesiyle birçok ilim adamı yetişmiştir. Diyarbakır şehrine baktığımızda geçmişte yaşanan mezheplerin etkisini bariz bir şekilde görmekteyiz. Bu mezheplerden biri Hanbelî mezhebidir. 1856-57 yıllarında Diyarbakır'a gelen R.J. Garden Diyarbakır Ulu Cami'sini "... Kuzeybatı köşesinde İslam'ın (şu anda burada yalnızca üç mezhep olduğunu söyleseler de) dördüncü mezhebine (Hanbeli) ayrılmış küçük bir mescit vardır"²⁹ şeklinde tasvir ettiği görülmektedir. Ayrıca Artuklular tarafından XII. yüzyılda yapılmış Mesûdiye Medresesi'nin kitabesinde de bu medresenin dört mezhep tedrisatı için yapıldığını ifade eden bilgiler mevcuttur.³⁰ Bu durum kendisini yapılarla gösterdiği gibi halkın ibadet, muâmelât ve ukûbât gibi fıkhnın bütün konularında sosyolojik açıdan da göstermektedir.

Hanbelî mezhebinin varlığına dair izleri camî, medrese ve benzeri yapıların yanı sıra şehir kültürünün diğer alanlarında da müşahade etmekteyiz. Örneğin Sur içindeki bir sokağa "Hanbelî Sokağı" ismi verilmiştir. Geçmişte Hanbelî mezhebine mensup Müslümanların yaşadığı bu sokak halen mevcut olup "Hambelî Sokağı" adıyla resmiyet kazanmıştır.³¹

Bu mezhebin izlerini aynı zamanda Diyarbakır halkının söz ve şiirlerinde de görmek mümkündür. Diyarbakır ağızıyla yazılmış bir şiirde şu ifadeler kullanılmıştır.

"Bir gün Merga Ahmed hamamına gitmişim

Hanbelilerin curnunda görmüşüm"³²

Bu satırlarda Hanbelî curnu geçmektedir. Hanbelî curnuyla hamamda bir bölüm kastedilmektedir. Ayrıca halk arasında temizlik konusunda titizlik gösteren ya da vesvese yapan kişilere "Sen Hanbelî misin?" şeklinde sözlerin sarf edildiği görülmektedir.³³ Bütün bunları göz önünde bulundurduğumuzda

²⁵ Fadl el-Hâricî (veya Fudayl el-Hâricî), Benî Şeybân'ın mevlası olan bir Hâricîdir. Harun Reşîd döneminde Nusaybin civarında ayaklanıp (176/792) Cizre'ye gelmiş, Cizre halkıyla kimseye dokunmamak şartıyla anlaşmış, sonra Nusaybin'i ele geçirip Dara'ya geçmiştir. Buradakilerle 5.000 dirheme anlaşarak Âmid'e geldi. Onlarla 20.000 dirheme anlaşıp Meyyâfârikîn'e geçerek onlarla da 10.000 dirheme anlaşmıştır. Fadl, uğradığı yerlerin birçoğu ile haraç karşılığı anlaşıp savaşmamıştır. Bk. İbrahim Konak, "Abbâsîler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hâricî Ayaklanmaları", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* (4 Autumn – 2018), 4-38, 15. Ayrıca bk. Metin Bozan, "Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi", *Dini Araştırmalar*, (Mayıs-Ağustos 2006), 125-142, 9: 25,

²⁶ Ali Beyyûmî, *Kuruluş Devrinde Eyyûbîler Selahaddin Eyyûbî Devleti*, (çev. Abdulhadi Timurtaş), (İstanbul: Kent Yayınları, 2005), 224-225.

²⁷ İzzuddin Muhammed b. 'Alî b. İbrâhîm bin Şeddâd (v. 684/1285), *el-A'lâkû'l-Hatîre fî Zikri Umerâi's-Şâm ve'l-Cezîre, el-Cuz'u's-Sâlis*, (thk. Yahyâ Zekeriyâ 'Abbâre), (Dimaşk: Vizâretü's-Sikâfeti's-Suriyye 1991), 63.

²⁸ Yınanc. *Diyarbakır*. 611.

bu mezhebin geçmişte Diyarbakır şehrinde önemli derecede varlığını ve etkisini gösterdiği anlaşılmaktadır.

3. DİYARBAKIR'IN HANBELİ ÂLİMLERİ

Diyarbakır ve çevresinde önemli şahsiyetler, imamlar, âlimler, kadılar ve fakihler yetişmiştir. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* adlı eserinde her ilim dalından âlimlerin Amid'e (Diyarbakır'a) nispet edildiğini ifade etmiştir.³⁴ Başta fıkıh ve Arap dili olmak üzere birçok İslâmî ilimlerde ilim ehli olan şahsiyetleri görmekteyiz.³⁵ Fıkıh ilminde dört mezhep alanında eğitim verildiğini daha önce ifade etmiştik. Bu eğitim içerisinde en başta Şâfiî mezhebi sonrasında da Hanbelî mezhebinin geldiğini görmekteyiz. Dolayısıyla Diyarbakır ve çevresinde azımsanamayacak kadar Hanbelî âlimlerin yetiştiğini görüyoruz. Bunların tamamını bir makale içerisinde ele almak çok zordur. Ancak Diyarbakır'da doğmuş ve büyümüş ya da Diyarbakır'da yaşamış ve öne çıkmış bazı Hanbelî âlimleri kronolojik olarak ele alacağız.

3.1. Ebû Abdillâh el-Hüseyn el-Beredânî

Tam adı Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Osmân b. el-Huseyn el-Beredânî'dir (v. 448/1056). Mervânîler döneminin önemli fakihlerinden olup Kâdî Ebû Ya'lâ'nın en yakın arkadaşlarındandır. Birçok Hanbelî âlime ders vermiştir. Tahkik ehli olan bu zat, Silvan'a gelerek orada müftülük ve müderrislik yapmış, 448/1056 yılında Silvan'da vefat etmiştir.³⁶

3.2 Ebu'l-Hasen 'Alî el-Âmidî

Ebu'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Âmidî (v. 467/1075), Mervânîler döneminin en önemli Hanbelî fakihlerinden biri olarak kabul edilir. Kâdî Ebû Ya'lâ'nın önemli talebelerinden biri olan Ebu'l-Hasen el-Amidî, ayrıca Şâfiî âlimlerinden Ebû İshâk eş-Şirâzî (v. 476/1083) ve Hanefîlerden Ebu'l-Hasen ed-Dâmeğânî ile de sıkı dostlukları olmuştur. Onlarla oturmuş, ilmî sohbetler yapmıştır. Münâzara yapmayı iyi bilen, güzel yüzlü, zeki, mert ve faziletli bir zat olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir.³⁷

Ebu'l-Hasen el-Amidî, Ebu'l-Kâsım b. Bısrân, Ebû İshâk Bermekî, Ebu'l-Hasan el-Harrânî, İbnü'l-Müzhîb ve başkalarından hadis dinlemiş, Kâdî Ebû Ya'lâ'dan hem hadis dinlemiş hem de fıkıh okumuştur. Bağdat'ta Halife el-Mansûr Camii'nde hocası İbn Hâmid'in yerine fetva ve ders makamına getirilmiş, Büveyhîlerden Arslan b. Abdullah el-Besâsîrî'nin çıkardığı huzursuzluk ve fitneden dolayı Bağdat'tan ayrılarak Diyarbakır'a yerleşmiştir. Diyarbakır [Ulu] Camii'indeki maksurelerin birinde fıkıh derslerini verir, orada büyük bir kitle ondan ders alırdı. Âmidî, Hanbelî mezhebinin temel kaynakları arasına giren ve dört cilt olan "*Umdetü'l-hâdir ve kifâyeti'l-müsâfir*" isimli bir fıkıh kitabını kaleme almıştır. Bu kitap mezheple ilgili eşsiz bilgileri kapsayan mükemmel bir eserdir. Bu eseri telif ederken İbn Ebî Musa'nın "*el-İrşâd*" isimli eserinden yararlanmış, kendisinden sonra gelen Hanbelî bilgileri bu eserden sıkça alıntı yapmışlardır.³⁸ Ancak bu eseri şu an kayıptır. Ebu'l-Hasen el-Amidî'den birçok talebe dersler almıştır. Onlardan biri İbnü'l-Ğazzî olarak şöhret bulmuş Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed el-Bidlîsî'dir. Onun yanında Hallâl'in eseri olan *es-Sünne*'yi okuduğu ifade edilir. Ayrıca İbn Ebî Ya'lâ'nın oğlu Ebu'l-Kâsım 'Ubeydullâh (469/1077) da onun önemli talebelerindendir.³⁹ Amidî, Diyarbakır'da vefat edene kadar fıkıh derslerini vermiştir. İbn Receb *Tabakât*'ında onun kabrinin Diyarbakır'da ziyaret edildiğini ifade etmektedir.⁴⁰

3.3. Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh el-Ferrâ

Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Muhammed İbn Ebî Ya'lâ' el-Ferrâ (v. 469/1077), Kâdî Ebû Ya'lâ'nın oğludur. 443 yılında doğmuştur. Babasından ilim öğrendikten sonra ilim tahsili için Diyarbakır'a gitmiş

³⁴ Seyfettin Çetin, *Yakut el-Hamevî'nin Mu'cemu'l-Buldân'ında Kürtler*, (İstanbul: Nûbihar Yayınları 2014), 212.

³⁵ Arap dili, şiir ve edebiyatı alanlarında da X ve XI asırlarda parlak bir dönem yaşamıştır. İbn Nübâte el-Fariki, Ebu'l-Kâsım Hasan b. Bısr el-Amidi, Ebu'l-Hasan el-Mağribi, Ebu'n-Nasr el-Manâzî, Şâri el-Dalla, İbn et-Tarif, İbnü'l-Matir, İbn es-Savdâvî, Tihemî, İbn Sinan el-Haffacî ve İbn Hayyûş el-Halebî, İbn Akil ve İbn Bakrûn gibi âlimler bunlardan birkaçıdır.

³⁶ Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ (v. 526/1131), *Tabakâtü'l-Hanâbile*, (Kahire: Matbaatu Sünneti'l-Muhammediyye, ty.), 2: 191.

³⁷ Abdürrahman b. Ahmed b. Receb (v. 795/1395), *ez-Zeylu alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, (thk. Abdürrahmân b. Süleymân el-Useymîn), (Mekke: Mektebetü'l-Ubeykân 1425/2005), 1:11; Burhanüddîn İbrahim b. Müflih (884/1479), *el-Maksadü'l-Erşed fî Zikri Ashâbi'l-İmâm Ahmed*, (thk. Abdürrahman b. Süleymân b. Üseymîn), (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd 1990), 2:253.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muvafakkuddîn İbn Kudame (v. 620/1223), *el-Kâfi fî Fikhi İmâm Ahmed*, (Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmivve 1994), 1:43, 254, 307; *el-Mu'ni*, (Kahire: Mektebetü'l-Kahire 1968, 1:22, 39, 177, 214: 227, 300,

ve babasının talebesi olan Ebu'l-Hasen 'Alî el-Âmidî'den 467/1075 Hanbelî fıkhnı ve hilâf ilmini öğrenmiştir. Kıraat, cerh ve tadil ilminde mahir olan 'Ubeydullâh el-Ferrâ, babası hazır bulunduğu halde teravih namazlarını kıldırmıştır. Aynı şekilde babası vefat edince cenaze namazını yine kendisi kıldırmıştır. 460/1067 yılında Mekke'ye hicret etmiş, 469/1076 yılında 26 yaşındayken vefat etmiştir.⁴¹

3.4. Nasrullâh b. Abdilazîz el-Hanbelî

Nasrullâh b. Abdilazîz b. Sâlih b. Muhammed b. Abdûs el-Hanbelî, aslen Harranlı olup, Diyarbakır'a yerleşmiş ve hicrî 600'den önce Diyarbakır'da vefat etmiştir.⁴² Hanbelî mezhebinin önemli fakihlerindendir. Biyografi eserlerinde onunla birlikte Hanbelî âlimlerden iki kişi daha İbn Abdûs adıyla zikredilmektedir. Bunlar Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ömer b. Ahmed b. Abdûs el-Harrânî el-Hanbelî (v. 559/1164) ve Muhammed b. Abdûs b. Kâmil (v. 293/905)'dir.

Bağdat'ta Ebu'l-Fadl Hâmid b. Ebî'l-Hacer ve Ebu'l-Kerem Fityân b. Meyyâh'tan dersler alır. Yine Bağdat'ta Ebu'l-Feth b. el-Battî, Ebu'l-Fadl b. Şâfiî, Fevâris b. Mevhûb b. eş-Şebâkiyye, Mübârek b. et-Tabbâh gibi muhaddislerin de aralarında bulunduğu âlimlerden hadis dinler. Bağdat'taki eğitiminden sonra Harran'a döner. Ebu'l-Ferec b. el-Hanbelî onunla Dimaşk ve Harran'da karşılaştığını, onu fakih, salih ve Hanbelî mezhebinin iyi bir nâkili olarak gördüğünü ifade eder. İbn Hamdân da onun salih, fakih, faziletli bir zat olduğunu ayrıca kendisinin dehocası olan Nâsîhüddîn Abdülkâdir b. Ebî'l-Fehm'in de hocası olduğunu belirtir.⁴³

Ta'limu'l-'Avâm mâ Sünnetu fi's-Selâm adlı bir eseri yazdığı ifade edilmektedir. Bu eseri kaleme almasının sebebi, Ebû'l-Meâlî b. el-Müneccâ'nın Harran'a kadı olarak atandığında Ahmed b. Hanbel'in görüşleri ve bazı hadis ve asâra dayanarak, müezzinlerin namazdaki her iki selamı sesli vermeleri üzerine bu eseri kaleme almıştır. *el-Muzhib* adlı eserin sahibi Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Abdûs el-Harrânî'nin (v. 559/1163) talebesi olduğu zikredilir. Merdâvî'nin ifadesine göre İbn Abdûs'un *et-Tezkira* ile *et-Teshîl* adlı eserlerinin müellifi olma ihtimali vardır.⁴⁴

3. 5. Ebu'l-Hasen 'Alî el-Yağnavî

Tam adı Ebu'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. Hâmid el-Yağnavî'dir (v. 609/1212). Ebu'l-Hasen en-Neccâr olarak bilinir. Fıkıh ve hilaf ilmini İbnu'l-Mennî'nin arkadaşı olan el-Fahr İsmail'den alır. Hilaf ilminde mahir olan Yağnavî güzel hat sahibi olup edebiyatı güçlü biridir. Ünlü mutasavvıf Abdulkadir el-Geylânî'nin (v. 561/1165-66) oğlu Abdurrezzâk'ın (v. 603/1206) kayınbabasıdır. Bağdat'tan Diyarbakır'a giden ve Diyarbakır'a kadı olan Yağnavî, Ramazan ayında Diyarbakır'da vefat etmiştir.⁴⁵

3.6. Seyfüddin el-Amidi

Seyfüddin el-Amidi Diyarbakır'da 550/1156 yılında doğmuş. İlk eğitimini orada yapmış, Kuran-ı Kerim'i ezberlemiş, Hanbelî mezhebinin fıkhnı okumuş hatta bu mezheple ilgili bir kitap ezberlemiştir.⁴⁶ Sonra ilim tahsili için Bağdat'a gitmiş, orada da Hanbelî âlimi İbnü'l-Mennî'den (v. 583/1187) fıkıh, cedel ve münazara derslerini almıştır. Bağdat'ın Kerh bölgesinde Yahudî ve Hristiyan bilginlerinden felsefe ve mantık öğrenimini gördükten sonra Bağdat'ta bir müddet ikamet etmiş daha sonra orada Hanbelî mezhebinden Şâfiî mezhebine geçmiştir. Şâfiî ulemasından fıkıh, usûl-i fıkıh, cedel ve münazara dersleri alan Amidi'yi en çok etkileyen ve onun akli ilimlerde derinleşmesine vesile olan kişi hocası Ebu'l-Kâsım Yahya b. Fadlan (v. 595/1198)'dir. Amidi oradan da Şam'a geçmiş, aynı yıl Azîz b. Selâhüddîn el-Eyyûbî'nin (v. 595/1198) idaresinde bulunan Mısır'a gitmiştir. Bir müddet İmam Şâfi'nin kabrinin yanında bulunan Nâsiriyye Medresesi'nde ders verdikten sonra Hama'ya geçmiştir. Ömrünün sonunda Şam'a yerleşen Amidi, 630/1233 yılında Şam'da vefat etmiştir. Velûd bir âlim olan Amidi'nin ellinin üzerinde eser yazmıştır.

3. 7. Siracüddin İbn Şühâne

Siracüddin Ebû Muhammed Abdürrahmân b. Ömer b. Berekât b. Şühâne el-Harrânî (v. 643/1245) Harran'da doğmuş, hadis ilmiyle ilgilenmiş, Abdülkadir el-Ruhâvî'den; Dimaşk'ta İbn el-Haresetânî, İbn Mulâib ve başkalarından; Halep'te el-İftihârü'l-Hâşimî; Musul'da Mismâr b. el-Uveys'ten; Mısır'da es-Silefi ve İbn Rifâ'nın talebelerinden hadis dinlemiştir. Sonra Bağdat'a gitmiş, orada Urmevî'nin talebelerinden hadis dinlemiştir. Hatları güzel bir âlim olan Şühâne. Süleymân b. Hamza el-Kadî, İbnü's-

⁴¹ Muhammed b. Ebî Ya'alâ (ö. 526/1131), *Tabakâtü'l-Hanâbile*, (Beyrut: Dâru'l-Marife ty), 2:235-236.

⁴² İbn Receb, *ez-Zeyl*, 2:90-95, 550; Abdurrahman b. Muhammed el-Makdisî el-Uleymî (v. 928/1521), *el-Menhecu'l-Ahmed fi Terâcimi Ashâbi'l-İmâm Ahmed*, (thk. Abdulkadir el-Arnâvût-İbrahim Salih), (Beyrut: Dâru Sader 1997), 4:51, 52.

Şe'âr ve Ebû Nasr b. eş-Şirâzî'ye icazet vermiştir. Harran'da birkaç ciltten oluşan bir tarih kitabını yazdığını ifade etmiştir. İbn Nukta, onun sika ve iyi çalışan biri olduğunu ifade eder. İbn Hamdân el-Harrânî, onun hadis ve diğer ilimlerden oldukça ezberleri olduğunu, birçok kişiden hadis dinlediğini, ancak kendisinin ondan hadis dinlemenin nasip olmadığını belirtir. Ömrünün sonlarına doğru Meyyâfârîn (Silvan)'a yerleşen ve orada büyük bir servete ulaşan İbn Şühâne, 643/1245 yılında Silvan'da vefat eder.⁴⁷

3. 8. Şerefüddîn İbn-Tiytî el-Âmidî

Şerefüddîn Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ebî Sad Ahmed b. Ali b. Mansûr b. Muhammed b. Hüseyin eş-Şeybânî et-Tiytî el-Âmidî (v. 673/1275), daha sonra bahsi geçecek olan Şemsüddîn Muhammed'in babasıdır. Muhaddis bir âlim ve faziletli bir zattır. Kahire'de Ebu'l-Hasen İbnü'l-Mukayyar ve İbnu'l-Cümezyî'den hadis derslerini almıştır. *Târîhu Âmid* adında kıymetli bir eser yazmış ancak bu eser tespit edilememiştir. Bir süre Mardin Artuklularından Sa'îd el-Artûkî'nin veziri olan Şerefüddîn el-Âmidî, 673/1275 yılında Mardin'de vefat etmiştir.⁴⁸

3. 9. Osman b. Mûsâ el-Amidî

Tam adı Osman b. Mûsâ b. Abdillâh el-Erbîlî el-Amidî'dir. (v. 674/1276) Diyarbakırlı olan bu zat yaklaşık elli yıl Mekke'de yaşamış, Hatim'de Hanbelîlerin imamı olmuştur. Mekke'de Yakûb el-Kahhâl ve Muhammed b. Ebi'l-Berekât b. Hamd'dan hadis dinlemiştir. Ayrıca ed-Dimyâtî ve İbnu'l-Attar da yazdıkları mu'cemlerde kendisinden hadis dinlediklerini ifade etmişlerdir. Fakih, âlim, zâhid, âbid, rabbânî ve faziletli bir zat olduğu ifade edilmektedir. Ünlü muhaddis Kutbuddîn el-Yûnînî (v. 726/1326) onu çok görmek istediğini, 673/1275 yılında Hacca gittiğinde onu ziyaret ettiğini ve duasını aldığını belirtir. Osman el-Amidî Mekke'de vefat etmiş, vefatından sonra Hanbelîlerin imamlığına oğlu Cemalüddîn Muhammed geçmiştir.⁴⁹

3. 10. Şemsüddîn Muhammed b. İsmail et-Tiytî el-Âmidî

Tam adı Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. Ebî Sa'd b. Ali b. Mansûr b. Muhammed b. Hüseyin eş-Şeybânî et-Tiytî el-Âmidî'dir. (v. 704/1305) Şerefüddîn b. Ebi'l-Fidâ'nın oğludur. 637/1240 yılında Mısır'da doğmuş, Sa'îd el-Artukî'nin veziri olmasından dolayı Mardin'e yetişmiş ve ilk eğitimini Mardin'de görmüştür. Mısır'da İbnu'l-Cümezyî, İbnu'l-Mukayyar'den; Dimaşk'ta bir grup âlimden, Mardin'de Abdülhâlik en-Neşteberî'den hadis dinlemiştir.⁵⁰ Artuklu meliklerinden Muzaffer b. Sa'îd'in yardımcısı olmuş, onun tarafından Mansûr el-Kalâvûn'a elçi olarak gönderilmiştir. Sultan Kalâvûn onu altı yıl hapse attırarak, yerine geçen oğlu Melik Eşref ona çeşitli ihsanlarda bulunarak serbest bırakmıştır. Şemsüddîn el-Âmidî, hadis, tarih, siyer, nahiv gibi ilimlerde mahir, nazım ve nesir yeteneğine sahip aynı zamanda siması güzel ve hüsnü hat sahibi bir zat olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca akıl ve zekâsıyla ön plana çıkmış bir âlimdir. Geçmiş devlet ve padişahların tarihini bildiği için sohbeti dinlenen biri olmuştur.⁵¹

Safiyyüddîn b. Abdilmümin b. Abdilhak onun hakkında "hadis ve isnâd, lügat ve nahiv ilimlerini iyi bildiğini gördüm," der. Takiyyüddîn İbn Teymiyye, Mizzî, Birzâlî, Zehebî ve Safiyyüddîn Abdülmü'min'in ondan hadis dinledikleri ifade edilmiştir. 704 yılında Mısır'da vefat etmiş, Karâfe mezarlığına defnedilmiştir.⁵²

3. 11. Ebu'l-Hasen Zeynüddîn 'Alî el-Amidî el-Hanbelî el-Abır

Ebu'l-Hasen Zeynüddîn 'Alî b. Ahmed b. Yûsuf b. el-Hıdır el-Amidî el-Hanbelî el-Abır (v. 712/1312), Diyarbakır'ın önemli Hanbelî fakihlerinden biridir. Aynı zamanda kelâm âlimidir. Bağdat'ta Kıraat âlimi Abdüssamed b. Ebi'l-Ceyş el-Mukrî (v. 676/1277) ve başkalarından ilim öğrenmiştir. Bağdat'taki Müstansırıyye Medresesi'nin önemli hocalarından biri olmuştur. Rüya tabircisi olduğundan "el-Âbır" lakabını almıştır. Kitaplarla çok hemhal olan Zeynüddîn el-Âmidî, Arapça, Kürtçe, Farsça, Türkçe, Moğolca ve Rumca gibi birçok dil öğrenmiştir. Zamanla gözlerini kaybetmiş, kitaplara dokunarak kitabın ismini, cildini, içeriğini, satırlarını hatta yazı şeklini bildiği rivayet edilmiştir. Ondaki herhangi bir kitabın cildi talep edildiğinde kitapların arasından dokunarak çıkardığı ifade edilmiştir.⁵³

⁴⁷ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 3:524; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 5:220.

⁴⁸ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 4:353; Uleymî, *el-Menhec*, 4:373.

⁴⁹ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 4:123-124; Uleymî, *el-Menhec*, 4:188; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 7:598; Burhanüddîn İbrahim b. Müflih (v. 884/1479), *el-Maksadü'l-Ersed fî Zikri Ashâbi'l-İmâm Ahmed*. (thk. Abdürrahman b.

Zeynuddîn el-Amidî, görme engelliler için ilk alfabeyi icat eden kişidir. Braille'den yaklaşık 550 yıl önce icat ettiği görülmektedir. Bağdat'ta İlhanlı hükümdarı Gazan Han'la görüştüğü Gazan Han'ın ona saygı gösterip, iltifat ettiği ve ona maaş bağladığı ifade edilmektedir. Kaynaklarda 712/1312 civarlarında Bağdat'ta vefat ettiği belirtilmektedir.⁵⁴ Kendisinden sonra şu eserleri bırakmıştır: *Cevâhirü't-Tabsîr fi İlmi't-Ta'bîr*,⁵⁵ *Muhtasarü Şerhu Elfâi'l-Mütedâvile fi İstilâhi'l-Hükemâ ve'l-Mütekellimîn*,⁵⁶ *Müntaha's-Sûl fi İlmi'l-Usûl*,⁵⁷ *Ta'likât fi'l-Fıkh*⁵⁸ ve *Ta'likât fi'l-Hilâf*.⁵⁹

3. 12. Bedrüddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed el-Haddâd el-Âmidî

Bedrüddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Osman b. Yûsuf b. Muhammed b. el-Haddâd el-Âmidî (724/1324), hadis ve fıkıh âlimidir. Fıkıh ilmini Mısırda öğrenmiştir. Harran'ın fakihlerinden İbn Hamdân'dan yıllarca ders görmüş, onun yanında hadis ve fıkıh ilmini tahsil etmiştir. *el-Muharrer* ve şerhini İbn Hamdân'ın yanında eğitim aldığı sırada ezberlemiştir. Halep ve Şam hatibi olarak bilinen Bedrüddin el-Amidî, Mısır'da fıkıh öğrenmiş, Sonra kitabet işiyle meşgul olmuş, Halep valisi Karasungur el-Mansûrî ile iyi ilişkileri olduğundan, önce onu Evkâf nazırı ve sonra Halep Cami hatipliğine getirmiştir. Halep'teki el-Câmiü'l-Kebîr'in minberinin kapısına adı nakşedilmiştir.⁶⁰ Karasungur Şam valisi olunca onu da 709/1309 yılında Şam Camisinin hatipliğine getirmiş, Şam'da farklı görevlere ve bir süre de Hanbelî kadılığına getirilmiştir. 724/1324 yılında Şam'da vefat etmiş, oradaki Bâbü's-Sağır kabristanına defnedilmiştir.⁶¹

3. 13. Bedruddîn el-Âmidî

Bedruddîn Ahmed b. İshâk b. Yahyâ b. İshâk el-Âmidî, ilk eğitimini babasından almıştır. Daha sonra Ömer b. el-Kavvâs ve Şeref b. Asâkir gibi âlimlerin yanında okumuştur. Şam'daki Sâlihiyye hisbe teşkilatının başkanlığını yapmıştır.⁶²

3. 14. Cemâlüddîn Muhammed el-Amidî

Cemâlüddîn Muhammed b. Osman b. Musa b. Abdillâh el-Erbîlî el-Amidî (v. 731/1331), mütedeyyin ve âlim bir zat olduğu nakledilmiştir. Şihâbüddîn Ahmed b. Hasen b. Zeyn el-Kastalânî ondan hadis derslerini almış, Bağdat'a yaptığı yolculukta Abdussamed b. Ebi'l-Ceyş ve başkalarıyla görüşmüştür. Akşehrî ve Mekkelî âlimlerden bir grup ondan hadis rivayet etmiştir. Babası vefat edince Hâtim'de babasının yerine Hanbelîlerin imamlığına geçmiş, vefat edene kadar yaklaşık 30 yıl bu görevi yerine getirmiştir.⁶³ 731/1331 yılında vefat etmiştir.⁶⁴

3.15. Burhanüddîn Ebî İshâk İbrâhîm el-Amidî

Burhanüddîn Ebî İshâk İbrâhîm b. Dâvûd b. Abdillâh el-Amidî ed-Dımaşkî (v.737/1337), aslen Diyarbakır'lı Hanbelî fakihidir. Daha sonra Dımaşk'a yerleştiği için ed-Dımaşkî nisbesini almıştır. Orada Takiyyüddîn İbn Teymiyye'den dersler almış, İbn Teymiyye'nin eserlerinin bir kısmını istinsah ettiği ifade edilmiştir.⁶⁵

3.16. Emîr Nâsirüddîn el-Cengeli

Nâsirüddîn Muhammed b. Cengeli b. Muhammed b. el-Bâbâ b. Halil b. Cengeli (v. 741/1340), 697/1297 Diyarbakır'da yılında doğmuştur. 703/1303 yılında babasıyla birlikte Kahire'ye gitmiş, Hanefî

⁵⁴ Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (v. 852/1449), *ed-Dürerü'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, (thk. Muhammed Abdulmuîd Dân), (Saydarabad: Meclisü Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye 1972), 4:25; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4:257.

⁵⁵ Dubai Cuma el-Mâcit Kütüphanesinde (nr. 223851) “Cevâhirü't-Tabsîr fi İlmi't-Ta'bîr” bir nüshası bulunmaktadır. Bu eserin Zeynuddîn el-Amidî'ye ait olduğu tahmin edilmektedir.

⁵⁶ Kelam ilmine dair yazdığı bu eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa Koleksiyonunda (nr. 121/4) bir nüshası bulunmaktadır.

⁵⁷ Muhammed Abduh el-Abbâsî, “Zeynuddîn el-Amidî: er-Raculu'l-Lezî Sebeke Braille fi Talîmi'l-Kıraat li Gayri'l-Mubsirîn”, (Erişim Tarihi: 21.04.2019, <https://www.zamanalwsl.net/news/article/737/>); Salih b. Abdilaziz b. Ali en-Necdî el-Hanbelî (v. 1320/1410), *Teshîlu's-Sâbile li Müridi Marifeti'l-Hanâbile*, (thk. Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd), (Beyrut, Müessesetu'r-Risâle 1422/2001), 2:957.

⁵⁸ Bu eseri kayıptır.

⁵⁹ Bu eseri kayıptır.

⁶⁰ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 4, s. 455.

⁶¹ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî (v. 770/1368), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1988), 14:115, 132; İbn Receb, *ez-Zeyl*, 4:455; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-Ersed*, 2:465; Ulevmî, *el-Menhec*.

mezhebindeyken daha sonra Hanbelî mezhebine geçmiştir. Fıkıh ilminde mahir olduğu ve İbn Teymiyye'yi müdafaa edenlerden olduğu ifade edilmiştir.⁶⁶

3.17. Şemsüddîn Muhammed İbn Rüzeyr el-Amidî

Şemsuddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Abdilahad b. Yusuf İbn Rüzeyr el-Âmidî el-Hanbelî (v. 743/1233), "İbn Rüzeyr" olarak şöhret bulmuştur. Şam'daki "el-Kubeybât" mahallesindeki "el-Câmiü'l-Kerîmî/Kerîmüddîn" mescidin ilk hatibi olmuştur. Zehebî, onun "akıllı ve hayırlı insanlardan olduğunu, döneminin en hatip ve mihrapta en güzel kıraâte sahip bir âlim olduğunu ifade etmiştir". İbn Hacer el-Askalânî de onun Kerimî camisinde imam olduğunu, âbit ve zahit bir zat olarak bilindiğini nakletmiştir.⁶⁷

3.18. Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Âmidî

Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yusuf b. Sadullah el-Âmidî el-Hanbelî, 710/1310 yılında Diyarbakır'da doğmuş, kıraat ve hadis âlimidir. Hadis cüzlerine sahip olmuştur. Bağdat, Mısır ve Dımaşk'ta ilim öğrenmiş, Haccâr ve daha birçok âlimden hadis dinlemiştir. Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (405/1014) *Marifetu 'Ulûmi'l-Hadîs ve Kemîyyeti Ecnâsiha* adlı eserini istinsah etmiştir.⁶⁸

3.19. Ahmed el-Mukrî el-Amidî

Ahmed el-Mukrî el-Amidî el-Hanbelî (v. 770/1369), Cezire ve Diyarbakır bölgesinin şeyhi kabul edilir. Diyarbakır'da en son kalan hadis şeyhlerinden biridir. Orada bir müddet durduktan sonra Şam'a gitmiş, İbn Teymiyye ile buluşmuştur. Oradan da Mısır'a intikal etmiş, İbn Ebî Hayyân'dan kıraat-ı seb'a derslerini almıştır. Sonra Diyarbakır'a geri dönmüş 770/1369 yılından sonra vefat etmiştir.⁶⁹

3.20. Fahrüddîn İbrahim b. İshak el-Âmidî

Fahrüddîn İbrahim b. İshak b. Yahya b. İshak el-Âmidî ed-Dımaşkî (v. 778/1376), 695/1295 yılında Diyarbakır'da doğmuştur. İbnu'l-Müşerref ve İbnu'l-Mevâzinî'den hadis dinlemiş, Bağdat, Dımaşk ve İskenderiyye'de üç farklı icazet almıştır. Vakıf ve askerlik işlerinde çeşitli yöneticiliklerde bulunmuş sonra da Dımaşk'ta bir camiye imam olarak atanmıştır.⁷⁰

3.21. el-Kâdî Huseyin ed-Diyârbekrî

el-Kâdî Huseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî (v. 990/1582), Diyarbakır'da doğmuş olan bu zat daha sonra Mekke'ye yerleşmiş, oraya kadı olarak tayin edilmiştir. Kaynaklarda Mâlikî olduğunu söyleyenler olduğu gibi Hanbelî mezhebine mensup olduğunu söyleyenler de vardır. Birçok önemli eser telif eden Diyârbekrî *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefis* adlı eseriyle şöhret bulmuştur.⁷¹ 990/1582 yılında Mekke'de vefat etmiştir.

3.22. Takiyyuddîn Ahmed el-Edemî

Takiyyuddîn Ahmed b. Muhammed el-Edemî el-Bağdadî, aslen Diyarbakırlı olup daha sonra Bağdat'a yerleşmiştir. *el-Münevver fî Râcihi'l-Muharrer* ve *el-Muntahab* adlı eserlerin yazarıdır. Uleymî, *el-İnsâf* adlı eserde bunların ifade edildiğinden bahseder.⁷² Ancak kaynaklarda onun hakkında fazla bilgiye ulaşamadık.

4. DİYARBAKIR'IN HANBELÎ KADIN ÂLİMLERİ

Diyarbakır'ın ilim tarihine yapılan katkılar incelendiğinde bölgede erkeklerle beraber kadınların da eğitim hayatının içinde olduğu görülmektedir. Kaynaklar incelendiğinde erkeklerin yanı sıra kadın âlimelerin de ilmî faaliyetlerde bulunduğu tespit edilmiştir. Konumuz itibariyle bizi ilgilendiren Hanbelî mezhebine müntesip kadınlardan iki kişiyi tespit edebildik.

4.1. Fatıma bt. el-Huseyn el-Âmidî

Fatıma bt. el-Huseyn b. 'Abdillâh b. 'Abdirrahmân el-Âmidî (v. 698/1298), Ümmü Muhammed olarak bilinir. Hanbelî âlimlerinden Ebu'l-Hasen b. Bekâ ile evlenmiştir. İbn Zebîdî ve Muhammed b. İbrahim el-Erbîlî'den (v. 610) hadis dinlemiştir.⁷³ Zehebî *Mu'cemu's-Şuyûh* adlı eserinde Fatıma el-

⁶⁶ Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, 5:155; Muhammed Abdullah b. Ali el-Âmirî en-Necdî el-Hanbelî (v. 1295/1878), *es-Suhbu'l-Vâbile alâ Darâihi'l-Hanâbile fî Terâcimi'l-Hanâbile*, (thk. Bekr b. Abdillâh b. Ebî Zeyd-Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle 1416/1996), 3:1032-1033.

⁶⁷ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 5:114; Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, 4:154; Velid b. Hüsnî b. Bedevî el-Emevî, *Mucemu Ashabi Şeyhi'l-İslam İbn Teymiyye*, 1:153; Necdî, *Teshîlu's-Sâbile li Müridi Marifeti'l-Hanâbile*, 2:1065.

⁶⁸ Uleymî, *el-Menhec*, 5:71.

Âmidî'den hadis dinlediğini ifade etmiş, kendisini hadis hocaları arasında zikretmiştir, Fatıma el-Âmidî vefat ettiğinde yetmiş yaşlarında olduğunu ifade edilmiştir.⁷⁴

4.2. Mübâreke bt. Ebî'l-Kâsım el-Hanevî el-Âmidî

Hanbelî mezhebine mensup Mübâreke isimli bu kadın âlime Diyarbakır'ın Hani ilçesinde yaşamıştır. Birçok İslâmî ilimlerde bilgin olan bu kadın Âmid'deki muhaddis el-Kâsım b. İshâk el-İsbahânî'den hadis eğitimi almış, hocası İsbahânî tarafından telif edilmiş olan üç cüzlük *el-Fevâid* isimli hadis eserini rivayet etmiştir.⁷⁵ Hafız Ebî Tâhir Ahmed b. Muhammed el-İsbahânî *Mu'cemu's-Sefer* adlı eserinde Mübâreke el-Âmidî'den rivayet ettiği hadisleri aktarmış ve kendisini hocaları arasında zikretmiştir.⁷⁶

SONUÇ

İlim ve irfan merkezi Diyarbakır ve çevresinin İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren çeşitli mezhep mensuplarının faaliyetlerine ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Özellikle Mervânîler döneminde Hanbelî mezhebi müntesiplerinin ağırlıkta olduğu müşahade edilmekte ve bu dönemin bölgedeki Hanbeliler için bir zirve olduğu görülmektedir. Tabakât kitaplarında gerek Diyarbakır'da yetişen gerekse başka şehirlerden gelip şehre yerleşen Hanbelî âlimlerden söz edilmektedir. Burada ciddi manada Hanbelî mezhebine mensup âlimlerin toplandığı ve Hanbelî fıkının tedris edildiği anlaşılmaktadır. Hanbelî âlimlerini konu alan tarihi kaynaklar incelendiğinde Diyarbakır'da iki Hanbelî kadın âlimenin yaşadığı ve bölgenin ilmî hayatına katkı sundukları ortaya çıkmaktadır.

Diyarbakır'da Hanbelî mezhebinin, Şâfiî mezhebine paralel olarak V-XI yüzyılda yayılmaya başladığı ve X-XV yüzyıla kadar devam ettiği görülmektedir. Ancak zamanla yetişen âlimlerden ve yaptıkları tedrisin etkisiyle hâkimiyet tamamen Şâfiî mezhebine geçtiği belirgin bir şekilde kendisini göstermektedir. Osmanlı döneminde Hanefî mezhebinin resmi mezhep olması hasebiyle halk çoğunluk olarak Şâfiî mezhebinde kalırken, şehre atanan müftü, kadı ve resmi görevliler Hanefî mezhebine müntesip kişilerden seçilmiştir. Diyarbakır hakkında bilgi veren tarihi kaynaklar incelendiğinde ve burada yaşayan âlimler tespit edildiğinde ayrıca Hanbelî mezhebinin de bir dönem bölgede aktif olarak yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu veriler dikkate alındığında Hanbelî mezhebinin bölgede Şâfiî mezhebenden sonra en çok âlim yetiştiren ve en çok mensubu bulunan mezhep olduğu görülmektedir.

Hanbelî mezhebinin Diyarbakır'da yayılmasındaki temel etken Diyarbakır'ın Bağdat ile olan ilmi, ekonomik ve siyasal ilişkisidir. Bunun yanı sıra Mervânîlerin ilme ve âlimlere kolaylık sağlaması, Hanbelîlerin Şia politikasına karşı başat olması ve bilhassa Kâdî Ebû Ya'la'nın etkileri de mezhebin bu bölgede yayılmasını etkilemiştir. Hanbelî mezhebinin izlerini şehirde yetişen âlimlerde görmek mümkündür. Bunun dışında Diyarbakır'da bulunan camii, medrese kitabelerinde, sokak isimlerinde, halkın şiir ve deyişlerinde Hanbelî mezhebinin şehirde yaşandığına rastlanılmaktadır.

⁷⁴ Semsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî (v. 748/1347). *Mucemu's-Suvûh (el-Mu'cemu'l-Kebîr)*. (thk.

KAYNAKÇA

Abbâsî, Muhammed Abduh. "Zeynuddîn el-Amîdî: er-Raculü'l-Lezî Sebeka Braille fî Talîmî'l-Kıraat li Gayrî'l-Mubsirîn". Erişim Tarihi: 21.04.2019. <https://www.zamanalwsl.net/news/article/737/>.

Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali (v. 852/1449). *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yânî'l-Mietî's-Sâmine*. 6 Cilt. Thk. Muhammed Abdulmuîd Dân, Saydarabad: Meclisu Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1972.

Aslan, Mahsum. "Hanbelilerin Kuzeydeki Merkezi Harran'ın Hanbelî Fakihleri ve Mezhepteki Konumları". *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Harran*. 3 Cilt. Ankara: Berikan Yayınları, 2018, ss. 263-284.

Aşan, Aziz. "Âmid" Şehrinde Vaktiyle Bir Milyon Kırk Bin Cilt Kitabı Havî Cesîm Bir Kütüphane". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 2 (Kasım 2009): 181-191.

Bakkal, Ali. *İslam Fıkıh Mezhepleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.

Beyyûmî, Ali. *Kuruluş Devrinde Eyyûbîler Selaheddîn Eyyûbî Devleti*. Çev. Abdulhadi Timurtaş. İstanbul: Kent Yayınları, 2005, s. 224-225.

Bozan, Metin. "Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi". *Dini Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos 2006, cilt: 9, s. 25, ss. 125-142.

Cezerî, Şemsüddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed (833/1429). *Ğayetü'n-Nihaye fî Tabakati'l-Kurra*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ty.

Çelebi, Evliya. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 4 Cilt. Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Çelebi Evliya. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Zuhiri Danışman Yay.

Çetin, Seyfettin. *Yakut el-Hamevî'nin Mu'cemu'l-Buldân'ında Kürtler*. İstanbul: Nûbihar Yayınları,

Diclehan, Şakir-Hülya Mert. "Karakoç'un Bir Kültür Şehri Olarak Gördüğü Diyarbakır". *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları: 18, Diyarbakır 2017.

Ebû Zeyd, Bekr b. Abdullah b. Ebî Zeyd. *el-Medhalü'l-Mufasssal ilâ Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtî'l-Ashâb*. 2 Cilt. Dâru'l-Âsime, Cidde, 1417.

Eşit, Davut. "Erbillî Şâfi'î Fıkıh Âlimleri". 1. Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumu Bildirileri. Hakkari Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.

Ferrâ, Muhammed b. Ebî Ya'lâ (v. 526/1131). *Tabakâtü'l-Hanâbile*. 2 Cilt. Kahire: Kahire: Matbaatu Sünneti'l-Muhammediyye, ty.

Ferrâ. Muhammed b. Ebî Ya'lâ (v. 526/1131). *Tabakâtü'l-Hanâbile*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, ty.

Güldoğan, Vedat. *Diyarbakır Tarihi*. 3 Cilt. Ankara: Kripto Kitaplar, 2011.

(Erişim tarihi: 08.05.2019). <https://www.haritamap.com/yer/hambeli-sokak-sur>.

(Erişim tarihi: 26.04.2019). <https://www.youtube.com/watch?v=-QhWaVoOqcY>.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed el-İrbîlî (v. 681/1282). *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*. 7 Cilt. Thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dâru Sâder, 1994.

İbn Hücce El-Hamevî, Takiyyuddîn Ebû Bekir b. Ali (v. 837/1433). *Semerâtü'l-Evrâk fî'l-Muhâderât* (Şihâb el-Ebşeyhî'nin el-Müstaref fî Kulli Fennin Mustazref'in kenarında). Kahire: Mektebetü'l-Cumhuriyye, ty.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî (770/1368). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1988.

İbn Kudame, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (v. 620/1223). *el-Kafi fî Fıkhi İmâm Ahmed*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.

İbn Kudame, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (v. 620/1223). *el-Muğnî*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1968.

İbn Kudame, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (v. 620/1223). *el-Muğnî*. (Thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv) Kahire; 1992.

İbn Kudame, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (v. 620/1223). *eş-Şerhü'l-Kebîr alâ Metni'l-Mukni'*. Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-Arabî, ty.

İbn Müflih, Burhanüddîn İbrahim (884/1479). *el-Maksadü'l-Erşed fî Zikri Ashâbi'l-İmâm Ahmed*. 2 Cilt.

İbn Şeddâd, İzzuddîn Muhammed b. 'Alî b. İbrâhîm (v. 684/1285). *el-A'lâkü'l-Hatîre fî Zikri Umerâi'sh-Şâm ve'l-Cezîre*. Thk. Yahyâ Zekeriyâ 'Abbâre, Dimaşk 1991.

İbn Tağrıberdî, Yusuf ez-Zahiri el-Hanefî (874/). *en-Nücumü'z-zahire fî mulûki Misr ve'l-Kahire*. 16 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kutub, ty.

İbn Teymiyye, Mecdüddin Abdisselam (652/). *el-Muharrer fî'l-Fıkhi alâ Mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Maarif, 1984.

İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzuddîn Ali b. Muhammed İbnu'l-Esîr el-Cezerî (v. 630/1232). *el-Kâmil fî't-Târîh*. 10 Cilt. Thk. Ömer Abdusselâm Tıdmırî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.

İbnu'l-İmâd, Abdülhayy b. Ahmed el-Hanbelî (v.1089/1679). *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. 10 Cilt. Thk. Abdülkâdir el-Arnâvût-Mahmûd el-Arnâvût, Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1986.

İğde, Muhyettin. *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014.

İlhan, M. Mehdi. 16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları 1518-1540 tarihli tapu tahrir defteri. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1992-1994, Ankara Üniv., DTCF Tarih Bölümü, cilt 16, sayı 27.

Jumaah, Okâb Yousif. "el-Medresetü'l-Hanâbile fî Bağdâd ve Eseruhâ fî'l-Fikrî'd-Dînî Ebâne Asrî'l-Selçûkî". II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu (Selçuklarda Bilim ve Düşünce), 19-21 Ekim 2011, Konya, ss. 361-391.

Koca, Ferhat. *İslâm Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbelî Mezhebi*. Ankara 2002.

Konak, İbrahim. "Abbâsîler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hâricî Ayaklanmaları". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* Sayı: 4 Autumn – 2018, ss. 4-38.

Korkusuz, M. Şefik. *Cumhuriyet Öncesi Diyarbakır'da Maarif*. İstanbul: Kent Işıkları, 2013,

Kostantinî, Mustafa b. Abdillâh el-Osmânî (Kâtip Çelebî). *Sülemu'l-Vusûl ilâ Tabakâtî'l-Fuhûl*. 10 Cilt. Thk. Mahmud Abdulkadir el-Arnâvût, , İstanbul: İrcica 2010.

Malatî, Zeynüddîn b. Abdilbasit b. Ebi Safâ (v. 920/1514). *Neylû'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*. 9 Cilt. Thk. Ömer Abdusselam et-Tıdmırî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002.

Memduhoğlu, Adnan. "Çağını İyi Okuyan Bir Fakih Olarak Âmidî ve Sahabe İctihadı Konusundaki Yaklaşımı". *Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu* Bildirileri, ed. Ahmet Erkol, İstanbul 2009.

Müderres, Abdülkerim Muhammed. *Ulemâunâ fî Hizmeti'd-Dîn*. yy., 1983.

Necdî, Salih b. Abdilaziz b. Ali el-Hanbelî (v. 1320/1410). *Teshîlu's-Sâbile li Müridi Marifeti'l-Hanâbile*. 4 Cilt. Thk. Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1422/2001.

Özçelik, Fatih-Nurdan Seda Özçelik. "20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır Şehri Surlarının Yıkılmasını Düşündüren Gerekçeler". Diyarbakır: Mekân, Toplum, Ekonomi, ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 65-81.

Özkaya, Vecihi. Aytaç Coşkun, Nevin Soyukaya. *Körtik Tepe (Uygarlığın Diyarbakır'daki İlk Adımları)*, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları: 9, Diyarbakır 2013.

Safedî, Selahuddîn Halil b. Aybek (v. 674/1275). *Nektu'l-Himyân fî Nüketi'l-Umyân*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007.

Silefî, Sadruddîn Ebu Tâhir Ahmed b. Muhammed el-İsbahânî (v. 576/1180). *Mu'cemu's-Sefer*. Thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, ty.

Sübkî, Tacuddin Abdulvahhab. *Tabakâtu'sh-Şâfiîyeti'l-Kübrâ*. Thk. Abdulfettah Muhammed el-Hilû-Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire: 1979.

Şimşek Mehmet. *Amid'den Diyarbakır'e Eğitim Tarihi*. İstanbul: Kent Yayınları, 2006.

Tokuş, Ömer. "Dokuzuncu Asırda Dimaşk, Diyarbakır ve Ermeniy'e Bir Emirlik "Şeyhoğulları". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* Yıl: 5, Sayı: 40, Şubat 2017.

Top, Mehmet. "Diyarbakır Ulu Camii ve Müştemilatı". Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, Ed. İrfan Yıldız, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 2001, ss. 185-226.

Tufantoz, Abdurrahim. Mervânîler. TDV, Ankara 2004.

Vâdî Âşî, Şemsuddîn Muhammed b. Câbir et-Tunusî (v. 749/1348). *Bernâmîc İbn Câbir el-Vâdî Âşî*. Thk. Muhammed el-Habîb el-Hîle. Tunus 1981.

Mahsum ASLAN

Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed (v. 748/1347). *Tarihü'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşahîri ve'l-A'lâm*. 15 Cilt.. Thk. Beşşâr Avvâd Marûf, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.

Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed (v. 748/1347). *Mucemu's-Şuyûh (el-Mu'cemu'l-Kebîr)*. 2 Cilt. thk. Muhammed el-Habîb el-Hîle. Tâif: Mektebetu's-Siddîk, 1988.

Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed (v. 748/1347). *el-İber fi Haberi men Ğaber*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ty.

Zirikî, Hayreddîn (ö. 1976), *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 2002.